

Inhoud

1	Een onbezorgde kameraadschap	9
2	De familiegeschiedenis van Esther en Netty	16
3	Het langzame besef er toch niet bij te horen	40
4	Na de oorlog, verdringen en vergeten	59
5	Nieuw leven bracht troost	72
6	'Wij waren de Marokkanen van vroeger'	82
7	Spanningen thuis	90
8	Het bloed verdunnen	102
9	Sonja was een Khan en ook een Hoekstra	110
10	Therapie als noodzakelijke levensbehoefte	115
11	'Tweede generatie', zo'n stigma hoorde niet bij mij	134
12	Op sommige vragen is geen antwoord	141
13	'Meneer Hitler ligt onder mijn bed'	146
14	Derde generatie, hoe de oorlog is verdwenen	166
15	Allemaal dragen we het verleden met ons mee	198
	Verantwoording en woord van dank	205
	Recepten	207

Een onbezorgde kameraadschap

In de zomer van 2009 had neef Jaap alles wat familie, vriend of kennis was aangespoord om naar Italië af te reizen, waar hij zijn zeventigste verjaardag zou vieren. De trouwe, zorgvuldig opgebouwde kring rond Jaap had in groten getale gehoor gegeven aan zijn verzoek en zodoende zaten alle hotelletjes op en rond Monte Olivo vol met verjaardagsgasten.

Jaap en zijn vrouw Anne stonden bekend om hun ruim opgezette partijen. Al decennia vierden ze alles wat er maar te vieren viel. Soms was al die nadrukkelijke blijmoedigheid me wat te veel en sloeg ik een festiviteit of een mijlpaal over, maar deze keer wilde ik er graag bij zijn. Zeventig is een eerbiedwaardige leeftijd en bovendien is Jaap mijn enige neef, de zoon van mijn tante Esther, de oudere zus van Netty Rosenfeld, mijn moeder.

Jaap en Anne kregen drie kinderen, twee dochters en een zoon, en die hebben weer voor acht kleinkinderen gezorgd. Ze waren er allemaal.

Als gevolg van de voortplantingsdrift van Jaap bleken we ineens best een grote familie te hebben, merkten mijn nichtjes Bobje, Hannah en mijn zoon Kers tevreden op. Ze voelden daar op die berg een saamhorigheid die ze niet meteen onder woorden konden brengen, maar die zeker ook te maken had met ons beladen verleden.

Al voor het eerste diner, aan ronde smaakvol gedekte tafels buiten in het gras, sloot mijn zoon Kers, destijds zeventien, vriendschap met de oudste kleinzoon van Jaap, Ben, toen veertien en wonend in Los Angeles, waar zijn moeder voor de liefde naartoe was verhuisd. Ze hadden wel iets van elkaar met hun donkerblonde, licht krullende haren en hun groenbruine ogen; ze waren vrolijk en altijd goedlachs, dat maakte hen innemend. De twee jongens voelden zich meteen vertrouwd met elkaar, vertelden ze later. Zozeer zelfs, dat ze bij het voorgerecht onopgemerkt de tafel verlieten om op zoek te gaan naar bier; aan tafel werd namelijk alleen wijn geschonken en de jongens hadden zin in bier. Koud bier.

De andere gasten hadden de jongens geen moment gemist, de sfeer aan de tafels op het grasveld was ontspannen, er werden geen vetes uitgevochten, of ruzie gemaakt, maar herinneringen gedeeld en oude banden aangehaald, zoals dat kan gebeuren op bijzondere familieënies.

Anneke, de oudste dochter van Jaap, vernoemd naar de vrouw bij wie Jaap in de oorlog ondergedoken zat, toonde die avond een liefdevol filmpje, een gezamenlijke productie van de drie kinderen. Heiman had het materiaal verzameld, Mirjam maakte de video en aan Anneke de eer om haar vader toe te spreken.

Anneke en ik, we scheelden veertien jaar, hadden in het verleden eindeloze gesprekken gehad over onze minifamilie, de oorlog en haar vaders opgekropte drift. We verwonderden ons over zijn ambivalentie als het om zijn achtergrond ging, een trekje dat ik ook bij mijn moeder herkende. Een mix van woede, ontkenning en verzet. Ik had ooit een kettinkje met een *magen david*, een david-

sterretje voor Anneke meegebracht uit Israël; zij wilde het sieraad graag dragen, maar Jaap ontstak in woede toen zij het aan hem liet zien. Achteraf legde hij uit dat hij niet boos was, maar ontdaan. Hij had liever niet dat ze dat opzichtige teken droeg. Waarom zou je jezelf brandmerken, terwijl dat godzijdank niet meer nodig was?

Later die avond zaten Anneke en ik mijmerend op het gras onder de grote bomen die op het terrein stonden. Jaap kon zo aanwezig zijn, zei Anneke, als een klein jongetje dat om de goedkeuring van zijn ouders bedelt. Was zijn gedrag soms niet hinderlijk voor anderen?

Ik vertelde dat ik veel om Jaap gaf, en daar hoorden zijn eigenaardigheden bij. Bovendien wisten we allebei waar zijn gedrag vandaan kwam.

‘Meen je dat?’ vroeg Anneke, met een blik alsof ze me niet helemaal geloofde. Raakte ik nooit geërgerd?

Een beetje, zei ik, maar mijn genegenheid en compassie voor hem wonnen het met gemak. Ik was blij met mijn neef, ik had er maar eentje, we scheelden best veel in leeftijd en als baby, peuter en klein meisje had ik veel tijd doorgebracht bij hem en zijn moeder. Tante Esther, tien jaar ouder dan mijn moeder, was als een soort oma voor me. Ik logeerde er soms weken achtereen, we gingen samen naar de Bijenkorf en dan kreeg ik een kinderijsje, of we zaten thuis voor het raam en bespraken iedereen die voorbijliep. ‘Mensjes kijken’ heette dat. Vaag herinnerde ik me hoe prettig ik me in hun nabijheid voelde, geborgen. Die andere kant van Jaap, de roep om aandacht en erkenning, schoof ik maar een beetje weg.

***

De volgende dag zou de glossy Jaap, vol foto's, grappen en anekdotes van familie, vrienden en Belangrijke Mensen met wie Jaap te maken had gehad, zoals Job Cohen, voormalig burgemeester van Amsterdam en industrieel Kees van Lede, aan de jarige worden aangeboden.

Een aantal bijdragen in het vijftientig pagina's tellende tijdschrift gingen helemaal of zijdelings over de oorlog: 'Jaaps moeder Esther en haar tien jaar jongere zusje Netty Rosenfeld doken onder,' schreef zijn vrouw Anne in haar inleiding, en ze vervolgde: 'Esther had geen contact met Jaap. Zij wist niet waar hij ondergedoken zat. Het was veiliger zo.' De oudste van de broers uit het gezin waar Jaap in de oorlog verbleef, schreef een treffend stukje: 'Jaaps praktische kant heeft ervoor gezorgd dat zijn onmacht om het verleden te bezweren zich intensief richt op het heden.' En psychoanalytica en vriendin Iki Freud constateerde dat Jaap altijd op de vlucht was geweest: 'Jaap heeft altijd voor de bui uit gerend. Hij kent weinig rust, weet de demonen te omzeilen door de positieve kanten van zijn leven te benadrukken. Dat is hem zijn hele leven gelukt.'

Jaaps kinderen en kleinkinderen hadden wat luchtigere bijdragen, ze roemden zijn capaciteiten als doe-het-zelver en als verwenner. 'Opa is een klusjesman,' schreef kleindochter Esther, toen tien jaar oud en vernoemd naar de moeder van Jaap, 'en ik niet.' En: 'Opa is nieuwsgierig. Hij wil graag alles weten.' 'Als een van de kleinkinderen tien wordt,' memoreerde Jaaps kleindochter Hannah, 'dan nemen opa en oma ons mee naar een bijzondere plek. Ze namen mij mee naar Londen. Het was Pesach en omdat we Joods waren, vierden we seideravond, met zijn drietjes in de prachtige hotelkamer.'

Jaap en Anne waren grootouders waar je als kleinkind alleen maar van kunt dromen, ze namen hun acht kleinkinderen overal mee naartoe: concerten, films, leuke restaurants, skiën, verre buitenlanden. In het contact met hen was de echo van de oorlog minder hoorbaar dan in dat met zijn eigen kinderen.

Mijn broer Martijn wees in het gelegenheidstijdschrift op het dekentje dat Jaap hoogstpersoonlijk voor de oudste dochter van Martijn, die ook Hannah heette, had gebreid. Een initiatief dat als grap was begonnen en was bedoeld als een vervolg op het dekentje dat zijn moeder Esther een paar jaar eerder voor mijn zoon Kers had gebreid, toen die nog in mijn buik zat. De foto's van een breiende Jaap laten zien dat hij dit taakje serieus opvatte: 'Jaap is erin geslaagd een meesterwerk af te leveren', was Martijns licht ironische commentaar in de glossy. 'Sensationele warmte en grote schoonheid, die beschrijving is toch minimaal op zijn plaats voor het wollen gevalletje waar mijn kleine baby zich eindeloos mee heeft verwarmd. Ze heet Hannah, zoek haar en oordeel zelf. U zult Jaap vragen: brei alsjeblieft een dekentje voor mijn kind.'

Zijn oproep lokte tot vreugde van Hannah de nodige reacties uit. Die onverwachte belangstelling van tot dan toe onbekende familieleden charmeerde haar, vertelde ze later: 'Want eigenlijk ben ik een familiemens.'

En daarin lijken mijn nichtje Hannah en ik op elkaar.

Bij een volgende gezamenlijke avondmaaltijd, deze keer informeel rond de steenoven op het terras waar we zelf ruim belegde pizza's mochten bakken, nam Jaap het woord. Hij droeg een korte broek met een bontgekleurd

loshangend hawaïshirt erboven, hij hield ervan zich opvallend uit te dossen.

Hij stelde de kleine, onopvallende, wat gedrongen vrouw voor die naast hem stond. Ik zag haar voor het eerst, ze heette Sonja Khan en hij introduceerde haar met een genegenheid alsof het naaste familie betrof. 'Ik zie haar als mijn zusje,' zei hij. Sonja was speciaal voor deze dagenlang durende verjaardagsviering uit Israël overgekomen, liet Jaap weten. Ze glimlachte naar Jaap toen hij uitgebreid vertelde dat ze al hun leven lang contact hadden, omdat Sonja als peuter samen met zijn moeder ondergedoken had gezeten. Hun band leek een vanzelfsprekende te zijn, zoals je dat soms ook hebt bij vrienden of familie die je niet vaak ziet, maar met wie je het gesprek op ieder moment kunt voortzetten.

Mijn zoon Kers zat tijdens het praatje van Jaap over zijn verwantschap met Sonja op een muurtje iets verderop aan de rand van het grasveld met uitzicht op het dal, opnieuw te kletsen met Ben. De twee waren druk in gesprek en hadden duidelijk plezier. Het meeste van wat Jaap zijn gehoor vertelde over vroeger, de oorlog, de onderduik, ging hoogstwaarschijnlijk aan hen voorbij. Met de dag leken die jongens hechter te worden, alsof ze moeiteloos de basis legden voor een langdurige vriendschap.

Ik besloot, aangemoedigd door Anneke, tijdens de laatste lunch in een intiem restaurant ook iets te zeggen. Ik ging staan en zag een enigszins amechtig gezelschap, een onvermijdelijk gevolg van al die lange, hete dagen en het daarbij horende drankgelag. Ik introduceerde mezelf als Jaaps enige nichtje en was van plan iets te vertellen over die kleine gebutste familie. Hoe de traumatische gebeurtenissen van lang geleden nog steeds doorklonken in

onze levens. Ik legde uit waarom die verdrietige familiegeschiedenis zeker te maken had met mijn onvoorwaardelijke liefde voor Jaap en hoe troostrijk het was dat dat kleine beetje familie zich had vermenigvuldigd. Al die kinderen en kleinkinderen, neefjes en nichtjes, die hier rondliepen, wie had dat ooit gedacht?

Even later ging het mis. Ik schoot vol en de tranen stroomden over mijn wangen toen ik bekende hoe blij en ontroerd ik was dat Ben, de kleinzoon van Jaap, op deze Monte Olivo bevriend was geraakt met mijn zoon Kers. Ik zag allemaal verbaasde gezichten om me heen, voor mij was de affiniteit die beide jongens voor elkaar voelden kennelijk betekenisvoller dan voor de andere aanwezigen en misschien ook dan voor de jongens zelf.

Ik koppelde de prille vriendschap van deze achterneefjes aan ons verleden, aan Esther en Netty, aan de verliezen, de pijn, de schaamte, aan het grijze waas dat altijd over het verleden lag, een peilloos, nooit te stillen verdriet. Deze twee levenslustige jongens bliezen met hun onbezorgde kameraadschap die kleine familie onverwacht nieuw leven in en ik was verbaasd over hoezeer dat me raakte.

De familiegeschiedenis van Esther en Netty

Ik ben een kind uit een gemengd huwelijk, mijn moeder was Joods, mijn vader was hervormd opgevoed, maar hij had het geloof al op jonge leeftijd vaarwel gezegd. We waren thuis dus niet belijdend religieus, we gingen niet naar de kerk en ook niet naar de synagoge. Mijn moeder ontkende niet dat ze Joods was, maar wuifde het weg, ze beweerde dat het niet belangrijk was. Ze was Joods door de oorlog, de Duitsers hadden haar dat stempel gegeven.

Aan Joodse feestdagen deden we thuis niet, ik had geen idee wat seideravond of Jom Kipoer betekende. Met Pasen aten we matzes en met Kerstmis werden er kaarsjes in de chanoekia gezet. Deze zevenarmige kandelaar die in Joodse gezinnen tijdens Chanoeka, feest van het licht, wordt gebruikt, brandde bij ons op eerste kerstdag. En als we iets braken, een glas of een bord, dan zeiden we als op commando ‘mazzeltov’, want scherven brachten geluk. Dat was onze Joodse opvoeding. Ik groeide op zonder te weten wat het Jodendom inhield, behalve verdriet en boterkoek.

Ik associeerde Joods-zijn met het onderhuidse verdriet van mijn moeder, haar angsten en depressies, maar ook met haar warmte, de onvoorwaardelijke liefde die ze gaf werd gesymboliseerd in een troostende traditie: de heerlijke boterkoek met gembersnippers die ze bakte.

Na de onafzienbare catastrofe die zich had voltrokken, was de directe familie van mijn moeders kant nog maar klein, mijn tante Esther was er nog, haar zoon Jaap had de oorlog overleefd, en in de jaren vijftig kwamen Martijn en ik daar nog bij.

Wat had ik graag gezien dat onze kleine familie, die vlak na de oorlog tot ver in de jaren vijftig veel met elkaar omging, hecht en harmonieus was gebleven. Dat Esther en Netty het plezierig met elkaar hadden gehad, dat we ons sterk en eensgezind hadden getoond. Maar zoals in zoveel families lukte dat niet, hoe ik mijn moeder er ook van probeerde te overtuigen de wijste te zijn, haar irritaties over haar zus naast zich neer te leggen. Netty en Esther zaten een deel van de oorlog samen ondergedoken en hadden na de oorlog alleen nog maar elkaar, maar in de loop der jaren kwamen de zusjes steeds verder van elkaar af te staan. Tot ze het punt bereikten dat ze elkaar niet of nauwelijks meer spraken.

Dit verhaal gaat over de familiegeschiedenis van de zusjes Esther en Netty Rosenfeld, wier beider leven voor een groot deel door de oorlog werd bepaald. En over de invloed die dat verleden op hun kinderen, kleinkinderen en misschien zelfs achterkleinkinderen heeft gehad.

Mijn twaalf jaar oudere neef Jaap, die de oorlog als ondergedoken jongetje meemaakte, ging daar als eerste generatie zeker anders mee om dan mijn broer Martijn en ik, die een aantal jaren na de oorlog geboren werden, al was de oorlog ook bij ons nog dwingend aanwezig. Maar tussen mijn broer en mij waren ook verschillen, ik hield me van jongs af meer bezig met de oorlogsgeschiedenis en het Jodendom. Soms waren er weken of maanden dat